

РОЗВИТОК СЕМАНТИКИ ЛЕКСЕМИ "МАСЛО" В УКРАЇНСЬКИХ, АНГЛІЙСЬКИХ, НІМЕЦЬКИХ, ФРАНЦУЗЬКИХ І УГОРСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПЕРЕКЛАДУ

У статті розглядаються особливості виникнення стійких словосполучень, безеквівалентних фразеологічних одиниць і прислів'їв з використанням лексеми "масло", на основі наявної фразеології виокремлюються семантичні і структурні видозміни, а також визначаються особливості варіанту і інваріанту локальної культури кожного етносу.

Переклад є особливим видом мовленнєвої діяльності, різноманітні сторони якої притягують увагу фахівців різних галузей знань. Так, психологів при перекладі цікавлять особливості сприйняття людиною навколишнього середовища. Для етнографа важливим питанням є етнографічна семантика, тобто питання, пов'язані з етнокультурною кожного окремого етносу, які знаходять своє відображення в лексиці та фразеології. Для літературознавства проблема перекладу є проблемою художньої майстерності перекладача, мистецтвом передання індивідуального стилю автора. Для мовознавства переклад є надзвичайно цікавим джерелом даних [1: 6-7]. Метою статті є встановлення інваріантних особливостей функціонування лексеми "масло" в українських, англійських, німецьких, французьких і угорських прислів'ях і фразеологізмах та дослідження особливостей їх перекладу.

Широко поширеною є лінгвістична теорія перекладу. Висунута А. В. Федоровим, теорія закономірних співвідношень включає обґрунтування адекватності перекладу, який базується на лінгвістичних принципах. Ці принципи охоплюють: 1) еквіваленти; 2) діалоги або варіантні співвідношення; 3) адекватні заміни.

До першої групи належать такі співвідношення, котрі не залежать від контексту. У першу чергу – це терміни, які є повнозначними в обох мовах. Ці еквіваленти знаходяться в жорстких співвідношеннях і визначаються мовною нормою. Ці співвідношення знаходяться у відповідності 1 : 1.

Стосовно аналогів, слід розрізнити декілька їх різновидів. Ці різновиди, як правило, знаходяться у відносинах синонімії. Особливо часто це явище зустрічається, коли словник розкриває одне із значень іншомовного слова з допомогою синонімічного ряду. До цієї категорії належать стилістичні синоніми, які передають відтінки стилістичних значень.

Відомі також випадки, коли багатозначному слову в одній мові відповідає декілька слів в іншій мові. При цьому вони є синонімами. Тому переклад у даній ситуації здійснюється з допомогою підбору аналогів.

До третьої групи відповідників належать адекватні заміники. У таких ситуаціях перекладач змушений відійти від необхідності дослівного перекладу, який не буде мати необхідної інформативності, а буде передаватись з допомогою адекватного заміника. Сюди відносяться такі прийоми адекватності перекладу, як: а) конкретизація недиференційованих та абстрагованих понять; б) антонімічний переклад; г) компенсація.

Під конкретизацією недиференційованих та абстрактних понять розуміють конкретизацію загального поняття: нім. *Geschwister brami і сестри*, англійське *Sibling брат або сестра*.

Логічний розвиток понять передбачає заміну одного поняття іншим, яке знаходиться в логічній відповідності "наслідок – причина", "причина – наслідок", така заміна передбачає субституцію менш оптимального варіанта перекладу більш оптимальним [2].

Поняття "антонімічний переклад" включає в себе велику кількість різноманітних явищ. Сюди відносяться випадки заміни слова його антонімом. Цей процес супроводжується перетворенням тверджувальної конструкції в заперечну. Метод компенсації передбачає переклад діалектизмів однієї мови на іншу.

Досліджуючи проблему становлення та розвитку фразеологічних зворотів, важливо виділити коло одиниць, об'єднаних поняттям *фразеологія*. В усій системі сталих словесних комплексів доцільно виділити центральний прошарок – фразеологічну одиницю з повним або частковим переосмисленням значення компонентів, співвідносних як із словом, так із реченням [3: 35].

Поняття виникнення і дальшого розвитку фразеологічних одиниць позначають різними термінами: фразеологізація, вторинні семантичні процеси, фразотворення. Термін *фразотворення* найповніше відбиває суть проблеми вивчення закономірностей утворення й розвитку фразеологічної одиниці, адже на основі наявної фразеології вторинні процеси вже не мають того фразеологізуючого характеру, як це спостерігається на першій стадії становлення фразеологічної одиниці.

Досліджуючи етимологію фразеологічних одиниць, слід враховувати як мовні шляхи їх виникнення, тобто процеси, пов'язані з внутрішньомовними змінами, так і суспільні фактори, що впливають на утворення фразеологізмів. Ці процеси тісно пов'язані між собою. При утворенні фразеологізмів розрізняють такі шляхи первинного фразотворення: семантичні, структурно-семантичні, структурні або граматичні, а також фразеологізмів на основі іншомовного матеріалу.

1. Семантичні шляхи. Існують різні способи утворення фразеологізмів, проте спільним для них є те, що первісне вільне словосполучення стає якісно новим сталим утворенням. Метафоричне та метонімічне перенесення значення є основними опосередкованими способами відтворення явищ реальної дійсності, що передаються за допомогою фразеологізмів [4: 14-19].

2. Структурно-семантичні шляхи. Численні фразеологізми виникли внаслідок семантичного переосмислення словосполучень, що супроводилося різноманітними структурними видозмінами. Сюди належать такі основні види видозмін:

а) Експлікація початкової матеріальної форми. Матеріалом для утворення фразеологізму при цьому є окремі лексеми. У цьому процесі розрізняють інтеграцію та фразеологічну диференціацію.

Фразеологічна інтеграція полягає в тому, що окремі слова, вступаючи у фразеологічні зв'язки, втрачають своє первісне значення і набувають нового лексичного значення. Іншими словами, різні зміни окремих компонентів зумовлюють появу фразеологічних зворотів.

Для фразеологічної диференціації характерне те, що первісна матеріальна форма (лексема) перетворюється на розгорнуте сполучення. Розгортання первісної матеріальної форми (лексеми) з одночасним впливом суспільних факторів притаманне перифрастичним утворенням, оскільки перифраз – це троп, який характеризується заміною однослівного прямого найменування або явища багатослівним перенесенням [5: 2].

У такий спосіб виникає більшість евфемістичних словосполучень. Такі заміни зумовлюються тим, що вживання окремих слів чи висловів є незручним або небажаним. Неправильне осмислення слова у зв'язку з асоціацією викликає явище "народної етимології". Словосполучення з неправильно осмисленим словом внаслідок тривалого вживання може стати сталим і вже вживатися в переносному значенні.

3. Структурні (граматичні) шляхи утворення фразеологізмів. Такі фразеологічні одиниці виникають з вільних сполучень слів, які активно вживаються в ролі присудка. Першопричиною їх утворення є синтаксичний фактор, відносно якого семантичний момент уявляється залежним і вторинним [6: 354]. Сама синтаксична спеціалізація вільного сполучення слів дає поштовх до його фразеологізації.

Часто словосполучення перетворюються у фразеологізми, внаслідок спеціалізації експресивного значення, яке може легко нейтралізувати коло предметних значень слова, фрази. Експресивний зворот, відриваючись від первісного контексту, стає фразеологічним.

4. Запозичення фразеологізмів з інших мов. Як правило, фразеологізми запозичуються калькуванням за моделями, що існують у відповідних мовах. Фразеологізми-кальки – це словосполучення, які, ґрунтуючись на структурі іншомовної моделі, відтворюють її тими самими або близькими засобами рідної мови. Ступінь точного відтворення моделі залежить від структури обох мов. Калькування – не просто механічний процес, за допомогою якого словосполучення лише копіюються частинами. Це процес, у якому тією чи іншою мірою враховуються особливості своєї та чужої мов. Унаслідок калькування можуть виникнути навіть нові сполучення.

В усіх сучасних європейських мовах існують фразеологічні кальки. Серед них привертає увагу група кальок, які повторюються в кількох мовах. Наприклад, вирази, запозичені з міфології, є в більшості європейських мов. Існують також спільні кальки фразеологізмів, утворених метафоричним переосмисленням вільних словосполучень.

Функціонуючи в мовленні, фразеологізми відтворюються щоразу як готові одиниці мови [7: 38]. Але на основі наявної фразеології відбуваються видозміни як семантичного, так і структурно-семантичного характеру.

1. Семантичні видозміни фразеологічних одиниць Різні фразеологізми в процесі функціонування проходять неоднакові шляхи семантичної видозміни. Проте основною рисою таких видозмін є посилення узагальнено-метафоричного значення фразеологізмів. При цьому спостерігаються такі особливості розвитку семантики фразеологізмів:

а) Універсалізація значення фразеологізмів, що виражається в нашаруванні нових додаткових відтінків переносного значення.

б) Розширення значення деяких фразеологізмів внаслідок відриву від первісного контексту, де вони вживалися вже в переносному значенні.

в) Розширення значення внаслідок абстрагування від певної ситуації, конкретної події, тощо.

г) Посилення узагальнено-метафоричного значення за такою схемою: вираз з одним компонентом, що відзначається метафоричністю, зазнає подальших семантичних змін і перетворюється на сполучення з переосмисленням усіх компонентів.

г) Зміна ступеня метафоричного зсуву та втрата контекстних і ситуативних асоціацій. Найтиповішим виявом такої тенденції є затемнення образу, тобто втрата внутрішньої форми аж до повної демотивації виразу.

2. Структурно-семантичний розвиток фразеологічних одиниць. Збереження семантичної тотожності фразеологізмів у процесі комунікації є релевантною ознакою узуальних варіантів фразеологічної одиниці. До варіантів фразеологічної одиниці належать утворення, в яких варіюються елементи, що не змінюють значення валентності та образу фразеологічних одиниць.

Варіантність зовнішньої сторони фразеологізму на лексичному, структурно-семантичному, морфологічному рівнях, а також по лінійній протяжності при збереженні ідентичного змісту цілісного значення фразеологізмів становить основу механізму, який обумовлює варіантні зміни компонентів [8: 12].

Найбільша група варіантів утворилася внаслідок зміни лексичних компонентів: іменників, дієслів, прикметників, прислівників. До синтаксичних варіантів належать утворення, пов'язані із зміною порядку слів або розміщення компонентів. Для деяких варіантів характерна також комбінація видозмін. У процесі розвитку фразеологізмів у вигляді різноманітних лексичних компонентів поряд з фразеологічними синонімами виникають також і фразеологічні антоніми.

Утворення нових фразеологізмів характеризується розширенням діапазону як лексико-семантичної, так і синтаксичної сполучуваності. На відміну від базових виразів, які вживаються переважно у формі замкнених сталих фраз, утворені від них словосполучення широко застосовуються в мовленні, сполучаючись з повнозначними частинами мови на рівні структурно-семантичних класів. Усі новоутворені від фразеологізмів-основ словосполучення розширюють свої синтаксичні зв'язки. Однак, досить часто ці фразеологізми несуть на собі особливості національної специфіки. Це призводить до виникнення проблем корелятивності, які сприяють встановленню типологічного ізоморфізму та аломорфізму різних мов.

При перекладі фразеологізмів можуть з'являтися різноманітні труднощі, пов'язані з тим, що деякі з них можуть і не мати подібних стилістично зафарбованих відповідників.

Специфіка фразеологічної одиниці полягає в тому, що, навіть вивчаючи цю одиницю в синхронному плані, ми маємо перед собою її генетичне джерело – вільне або лексично стійке сполучення. Це сполучення для фразеологізму є його минулим станом, його історією. Ось чому будь-яке вивчення фразеологічної одиниці фактично базується на свідомому або несвідомому співставленні цієї одиниці з її прототипом [9: 25].

Міжмовна фразеологічна еквівалентність у перекладацькій літературі в зв'язку з питанням перекладу фразеологічних одиниць розглядається у співставно-типологічних дослідженнях при розробці проблем системного або індивідуального співвідношення фразеологізмів різних мов.

При перекладі, виходячи із завдань максимально адекватного передавання оригіналу, встановлення постійних внутрішньорівневих відповідників буває не завжди можливим в умовах мови, на яку перекладають, і фразеологізм знаходиться у своєрідній залежності від мови-оригіналу. Навіть при наявності твердих міжмовних відповідників, мовні одиниці можуть семантично частково змінюватись, що призводить до появи контекстуальних мовних еквівалентів, які не співпадають з іншомовними відповідниками на рівні мови. Відповідники, які виникають при перекладі, можуть повністю формально розрізнятися, якщо цього вимагає збереження смислової і функціонально-стилістичної цінності оригіналу. Між тим, становлення інтернаціональної фразеології передбачає наявність одночасно мовної і мовленнєвої еквівалентності.

На цей момент поняття еквівалентності використовується, наприклад, при вивченні співвідношення слова і фразеологізму, вокативного речення і власне речення у рамках однієї мови, слів-фразеологізмів та інших одиниць у міжмовному плані. Існують такі типи понятійно-термінологічного розмежування мовної рівності:

- тотожна еквівалентність (матеріальна, смислова і функціональна спільність мовних одиниць);
- пряма еквівалентність – подібність структурної організації, форми, спільність значень й функцій, структурна типологічна подібність;
- синонімічна еквівалентність, тобто смислова і функціональна рівність одиниць мови.

Фразеологічний еквівалент повинен знайти відповідне понятійне визначення, в якому, в першу чергу, зараховуються і виділяються його внутрішні відомі сторони, їх зв'язки і дії, перевірені в однакових умовах [10: 15-19].

Разом з тим бувають випадки міжмовного фразеологічного паралелізму, коли в різних мовах фразеологічні одиниці передаються з допомогою еквівалентних лексичних одиниць. Такі

співвідношення виникають не тільки завдяки випадкам перекладу. Багато тотожних фактів у житті народів отримують однакове переосмислення. Тому причини виникнення в різних мовах подібних прислів'їв можуть бути такими:

- 1) однаковість або близькість умов проживання народів;
- 2) мовна подібність і конструктивна близькість споріднених мов;
- 3) запозичення як результат культурно-історичної взаємодії та спільності мовного ареалу;
- 4) наявність рис подібності духовного життя, інваріантність елементів відповідних форм суспільної свідомості;
- 5) подібність історичного досвіду народів [11: 58].

Так, на основі прислів'їв у німецькій та угорській мовах виникли стійкі словосполучення, які можна пов'язати з особливостями варіанта та інваріанта локальної культури кожного етносу, і таким чином, розглядаються як фразеологічні лакуни. Так, німецьке прислів'я *Wer Butter auf dem Kopf hat, soll nicht in die Sonne gehen* стало головною підставою для виникнення фразеологічного зрощення *Butter auf dem Kopf haben* – *мати масло на голові*, тобто *мати підмочену репутацію*. Це прислів'я було повністю кальковане і в угорській мові: *Akinek vaj van a fején, nem mennjen a napra*. Це нагадує про звичай жінок у багатьох народів носити на голові кошик з товаром, фруктами або овочами. Якщо будь-хто покладе у кошик масло і вийде з ним у спекотний день, того чекає розчарування у вигляді рідкого масла, яке могло розтопитись і забруднити людину, яка несе цей продукт. Поступово в німецькій і угорській мовах цей фразеологізм отримав логічну за своєю природою мотивацію, а саме став інтерпретуватись як ознака підмоченої репутації. Усі перипетії з маслом на голові починають шкодити злодію, який разом з іншими продуктами міг викрасти й масло, котре легко при необхідних обставинах могло його викрити.

В англійській мові лексема *butter* виступає в подібному амплуа, але в дещо іншій фразеологічній формі. Так, у фразеологічному зрощенні *to look as if butter wouldn't melt in one's mouth* лексема *butter* потрапляє в інші контекстуальні обставини, але вже інтерпретується як "мати невинний вигляд".

Стосовно французької мови, то подібного фразеологізму не зафіксовано. Обставини викрадення можуть передаватись з допомогою звичайних лексем, які вже не будуть визначати необхідного емоційного забарвлення, і можуть розглядатись як фразеологічна лакуна. Однак, у французькій мові існує фразеологічне зрощення-арготизм *avoir du beurre sur la tête* – *мати на рахунок декілька мокрих справ*. Цей фразеологізм виник у зв'язку з тим, що виготовлялось недоброякісне масло з присмаком жирів. При певних умовах ця обставина ставала причиною неприємностей. Поступово цей вираз перейшов у сферу арго.

Українська мова не зафіксувала причинно-об'єктного фактора в емоційній передачі подібних компрометуючих обставин. Для української мови вмотивованість причинного фактора виникнення компрометуючої ситуації не є характерною. В українському фразеологізмі *на злодії шапка горить* не вказано прямої причини виникнення цієї ситуації. Лексема *масло* в англійському, німецькому та угорському фразеологічних зрощеннях є лакуною для українського фразеологізму подібного типу. Однак, український фразеологізм вказує не на якусь абстрактну особу, з якою пов'язана дана ситуація, а причину її виникнення можна пояснити шляхом логічних розмірковувань. Причина виникнення фразеологізму *на злодії шапка горить* в українській мові пов'язана з особливостями варіанта та інваріанта локальної культури і її відмінністю від німецької та угорської локальних культур, з одного боку, та англійської і французької локальних культур з іншого. Український локальний варіант та інваріант в процесі виникнення цього фразеологічного зрощення звернули увагу на інший мотиваційний аспект в емоційно забарвленому фразеологічному виразі *на злодії шапка горить*.

Таким чином, досить часто прислів'я зазнають калькування при перекладі з однієї мови на іншу. Калькування оригінальних форм призводить до найбільш якісних змін. Однак, процес калькування має прогресивний характер. При цьому фразеологізми і прислів'я, які зазнають калькування, збагачують духовне життя народу, збагачують його мову.

Цей факт вказує на наявність інтернаціональної фразеології, яка, незважаючи на особливості варіанта та інваріанта кожної локальної культури, має свої ізоморфні риси. Ізоморфні інтернаціоналізми є досить продуктивними і функціонально активними. Вони можуть поповнити інтернаціональний фразеологічний фонд. Однак, не завжди подібні за морфологічною будовою фразеологізми і прислів'я мають однакове лексичне значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Швейцер А. Д. Перевод и лингвистика / А. Д. Швейцер. – М. : Военное издательство МО СССР, 1973. – 556 с.
2. Рецкер Я. И. Про закономірності відповідників при перекладі на рідну мову / Я. И. Рецкер // Питання теорії і методики навчального перекладу. – М. : 1986. – С. 56-65.

3. Чернишова И. И. Актуальные проблемы фразеологии / И. И. Чернишова // Вопросы языкознания. – № 5. – 1977. – С. 78-93.
4. Гавриш В. И. Фразеологізація крилатих виразів сучасної німецької мови / В. И. Гавриш // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 45-56.
5. Розанова Г. З. Перифраз и его функционирование в прессе ГДР и ФРГ / Г. З. Розанова. – М., 1973. – 220 с.
6. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов – М. : Высшая школа, 1947. – 168 с.
7. Ожегов С. И. О структуре фразеологии / С. И. Ожегов. // Лексикографический сборник. – Вып. 2. – М. : 1957. – 26-38 с.
8. Бабкин А. М. Русская фразеология, её развитие, источники и лексикографическая разработка : автореф. дисс. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.02 "Русский язык" / А. М. Бабкин. – Л. : 1968. – 19 с.
9. Назарян А. Г. Фразеологія сучасної французької мови / А. Г. Назарян – М. : Вища школа, 1987. – 498 с.
10. Солодухо Е. М. Теория фразеологического сближения / Е. М. Солодухо. – Казань : Издательство Казанского университета, 1989. – 222 с.
11. Гавриш В. И., Пророченко О. П. Німецько-український фразеологічний словник. – К. : Радянська школа, 1985. – 456 с.
12. Лавер В. И. Російсько-українсько-угорський фразеологічний словник / В. И. Лавер. – К. : Радянська школа, 1985. – 546 с.

Матеріал надійшов до редакції 05.04. 2010 р.

Кондратюк С. Ю. Развитие семантики лексемы "масло" в украинских, английских, немецких, французских и венгерских поговорках и фразеологизмах и пути их перевода.

В статье рассматриваются особенности возникновения стойких словосочетаний, безэквивалентных фразеологических единиц и поговорок с использованием лексемы "масло", на основе существующей фразеологии выделяются семантические и структурно-семантические видоизменения, а также определяются особенности варианта и инварианта локальной культуры каждого этноса.

Kondratyuk S. Yu. Meaning Development of the Lexical Unit "Butter" in Ukrainian, English, German, French and Hungarian Proverbs, Phraseologisms and the Ways of Their Interpretation.

The origin peculiarities of the word set expressions, phraseological lacunes and proverbs with the use of the lexical unit "butter" are considered. On the basis of the given phraseology semantic and structural changes are determined. The article gives the variant and invariant peculiarities of the given phraseological units of each people local culture.